

دینا دینا

در شناخت اندیشه و آثار

دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی

محمد جعفر محمدزاده

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دنیای دینانی

نوشته

محمد جعفر محمدزاده

انتشارات اطلاعات

تهران - ۱۴۰۱

سرشناسه: محمدزاده، محمدجعفر، ۱۳۴۷ -
 عنوان و نام پدیدآور: دنیای دینانی / نوشته محمدجعفر محمدزاده
 مشخصات نشر: تهران: اطلاعات، ۱۴۰۱
 مشخصات ظاهری: ۱۲۴ ص.:
 شابک: 978-600-435-184-3
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت: کتابنامه
 موضوع: ابراهیمی دینانی، غلامحسین، ۱۳۱۳ - ، کتابشناسی
 موضوع: فیلسوفان ایرانی - قرن ۱۴ - مقاله ها و خطابه ها
 موضوع: Philosophers - Iran - 20th century - Addresses, essays, lectures
 شناسه افزوده: مؤسسه اطلاعات
 رده بندی کنگره: BBR ۱۳۰۲/۵
 رده بندی دیویی: ۱۸۹/۱
 شماره کتابشناسی ملی: ۸۸۳۲۸۰۴

انتشارات اطلاعات

تهران: خیابان میرداماد، خیابان دکتر مصدق، روزنامه اطلاعات، شماره پستی ۱۵۴۹۹۵۳۱۱۱
 تلفن: ۲۹۹۹۳۴۵۵-۶
 فروشگاه مرکزی: بزرگراه حقانی، روبروی ایستگاه مترو، ساختمان روزنامه اطلاعات، تلفن ۲۹۹۹۳۴۸۶
 فروشگاه شماره (۱): خیابان انقلاب اسلامی، روبروی دانشگاه تهران، تلفن: ۶۶۴۶۰۷۳۴

دنیای دینانی

نویسنده: محمدجعفر محمدزاده

طراح جلد: رضا گنجی

صفحه آرا: زهره حلوانی

حروف نگاری، چاپ و صحافی: مؤسسه اطلاعات

شمارگان: ۵۲۵ نسخه

چاپ اول: ۱۴۰۱

قیمت: ۶۰۰۰۰ تومان

ISBN: 978-600-435-184-3

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۳۵-۱۸۴-۳

Printed in Iran

همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

فهرست

۹.....	سرسخن
فصل نخست /شش مقاله	
۱۷.....	پرسش‌های دقیق؛ پاسخ‌های عمیق
۱۷.....	پیش از میلاد
۱۹.....	در قرآن و سنت
۲۰.....	در عرفان و ادبیات
۲۳.....	بوعلی سینا
۲۴.....	گلشن راز
۲۶.....	شرح‌های گلشن راز
۲۶.....	راز راز
۲۹.....	نصیرالدین طوسی فیلسوف گفتگو
۳۹.....	عالم هستی، کلام خداوند است
۴۶.....	«نگاه جدید به زندگی» در اندیشه خیام
۵۲.....	اندیشه در معنای زندگی

- ۵۶..... اندیشه و خرد در مکیال گفتگو
- ۵۷..... مکیال گفتگو
- ۵۸..... گفتگوهای سقراط
- ۵۹..... آمیختگی اندیشه با گفتار
- ۶۳..... تأکید بر مسئله اصلی
- ۶۴..... طرح پرسش‌های اساسی
- ۶۴..... صلابت و شجاعت در گفتار
- ۶۵..... پاسخ‌های کوتاه
- ۶۵..... پاسخ‌های قاطع و گاه مطایبه‌آمیز
- ۶۶..... طرح نکات تازه
- ۶۶..... آمیختگی عرفان و ادب و فلسفه
- ۶۹..... ابن‌سینا فیلسوف ناشناخته

فصل دوم / کتاب‌شناسی توصیفی

- ۸۱..... کتاب‌شناسی توصیفی آثار دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی
- ۸۱..... ۱- اختیار در ضرورت هستی
- ۸۲..... ۲- از محسوس تا معقول
- ۸۳..... ۳- اسماء و صفات حق
- ۸۵..... ۴- پرسش از هستی یا هستی پرسش
- ۸۶..... ۵- جلال‌الدین دوانی فیلسوف ذوق‌التأله
- ۸۹..... ۶- حافظ معنوی
- ۹۱..... ۷- خرد گفتگو
- ۹۲..... ۸- درخشش ابن‌رشد در حکمت مشاء
- ۹۳..... ۹- دفتر عقل و آیت عشق
- ۹۵..... ۱۰- سخن ابن‌سینا و بیان بهمینار

فهرست ۷

- ۱۱- سرشت و سرنوشت..... ۹۵
- ۱۲- شعاع اندیشه و شهود در فلسفه سهروردی..... ۹۷
- ۱۳- شعاع شمس..... ۹۸
- ۱۴- فراز و فرود فکر فلسفی..... ۱۰۰
- ۱۵- فیلسوفان یهودی و یک مسئله بزرگ..... ۱۰۱
- ۱۶- قرآن، عقل الله..... ۱۰۳
- ۱۷- قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی..... ۱۰۴
- ۱۸- کیمیای عشق..... ۱۰۵
- ۱۹- ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام..... ۱۰۶
- ۲۰- معاد از دیدگاه حکیم مدرس زنوزی..... ۱۰۸
- ۲۱- معمای زمان و حدوث جهان..... ۱۰۹
- ۲۲- «من» و جز «من»..... ۱۱۰
- ۲۳- منطق و معرفت از نظر غزالی..... ۱۱۱
- ۲۴- نصیرالدین طوسی، فیلسوف گفتگو..... ۱۱۲
- ۲۵- نیایش فیلسوف..... ۱۱۴
- ۲۶- وجود رابط و مستقل در فلسفه اسلامی..... ۱۱۵
- ۲۷- هستی و مستی..... ۱۱۷
- منابع..... ۱۲۱

سر سخن

هر کس دنیایی متفاوت از دیگری دارد و دنیای هر کس در سخن او آشکار می‌شود؛ وقتی از این همانی «زبان»، «عقل» و «هستی» می‌گوییم یعنی همین، یعنی زبان محصول عقل است و عقل جایگاه هر کس از هستی و مرتبه‌اش در سلسله‌مراتب وجود است. حقیقت زبان در عالم ذهن است و در گفتار و یا نوشتار نمود عینی پیدا می‌کند و چیزی و چیزهایی را ظاهر می‌کند که تا پیش از آن نبوده‌اند.

این کتاب بر آن است تا با تکیه بر گفتار و نوشتار، دو محصول عمده زبان، اندکی از دنیای فیلسوف معاصر دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی را بشناساند و این بهترین راه شناخت است، در غیر این صورت شناساننده به اعتبار حکم عقلی نیازمند شرایطی است که فراهم نیست تا با آن بتواند به شناساندن این فیلسوف گرانمایه پردازد.

دکتر غلامحسین ابراهیمی دینانی در سطحی از شهرت برخوردار است که نیاز به معرفی دوباره ندارد. او و سخنان جسورانه‌اش سالیانی طولانی است که توجه خاص و عام را به خود جلب کرده و بیشتر اهل

فهم را به تحسین واداشته است که با لذت پای صحبت او می‌نشینند و بهره می‌برند. کتاب‌های او بارها چاپ شده است، برنامه «معرفت» او در تلویزیون بیش از دو دهه است هر جمعه عصر، مهمان خانه‌های مردم و مورد استقبال گروه‌های بی‌شماری است؛ برشهای کوتاهی از سخنان او دست به دست در فضای مجازی می‌چرخد؛ دانشجویانِ فعال او برای سخنانش تارنماها و صفحات مجازی راه‌اندازی کرده‌اند؛ کلاس‌های درس او با حفظ جاذبه‌های سنتی به سبکی سقراط‌گونه قبل از شروع ساعت کلاس پر و با وجود بازنشستگی رسمی از تدریس، همچنان برگزار می‌شوند؛ کلاس آزاد او در «انجمن حکمت و فلسفه» جای سوزن انداختن ندارد؛ در صفحات مطبوعات هفته‌ای نیست که سخنی از او بازنشر و یا مصاحبه‌ای با او منتشر نشود و یا به بهانه‌ای کوچک عکس و نام او بر صفحه مطبوعات نیاید؛ در فرهنگسراها و مؤسسات فرهنگی ماهها در نوبت رونمایی و جشن امضای کتاب‌ها و آثارش در صف می‌مانند و رسانه‌ها برای بازتاب نشست‌های او صف می‌کشند و....

با این حال چه نیازی به معرفی ایشان در این مختصر است، مگر اینکه بگوییم: استاد مسلم فلسفه و حکمت در دوره حاضر، علم و دانش را در حوزه و دانشگاه در درجه عالی آن خوانده و تدریس نموده است و اینک در دهه نهم از عمر خود همچنان پرشور و مسئولانه ادامه می‌دهد.

از سالها پیش پس از چند جلسه پراکنده و خاطرات شیرین درک محضر استاد به‌طور هفتگی در مدرسه عالی شهید مطهری، دو کتاب «گفتار حکیم» و «هستی و زبان» متولد شدند که در نخست کتاب‌شناسی آثار استاد و تلخیصی از دیدگاه ایشان درباره حکیم عمر خیام نیشابوری در کتاب هستی و مستی و در دومی گزیده آرای استاد در کتاب فلسفه و ساحت سخن ارائه که هر دو اثر به همت مؤسسه اطلاعات منتشر شد

و خوشبختانه به تأیید نظر استاد هم رسیدند و بسیار تشویق و مرحمت مبدول فرمودند.

نگارنده گرچه توفیق شاگردی مستقیم ایشان را در دانشگاه، به اقتضای رشته تحصیلی، نداشته‌ام اما سالهاست با آثار و افکار وی آشنا و از علاقه‌مندان او و ارادتمند تندی‌های نیچه‌گونه و باریک‌بینی‌های سینوی و پرسش‌های خیامی او هستم.

و اینک آنچه در این مجموعه با عنوان «دنیای دینانی» منتشر می‌شود، حاوی شش مقاله است که در معرفی برخی آثار و به‌ویژه روش اندیشه‌گستر «گفتگو»های استاد و به‌طور کلی در ساحت سخن است که پیشتر در مطبوعات منتشر شده است؛ مناسب دانستم یک‌بار دیگر و البته با اندکی ویرایش و به پاس قدردانی از مقام علمی استاد و نیز به سبب اهمیت موضوع و درخواست جمعی از علاقه‌مندان، آنها را به انضمام کتاب‌شناسی تازه‌ای از ایشان منتشر نمایم.

شش مقاله این مجموعه به ترتیبی که در کتاب آمده عبارتند از: نخست. «پرسش‌های دقیق و پاسخ‌های عمیق» است که در آن ضمن بیان پیشینه روش مباحث علمی گفتگو محور به ویژگی‌هایی از شیوه‌های آموزشی و تدریس استاد پرداخته شده است؛ سپس کتاب «رازِ راز» را که به همین شیوه در پاسخ به پرسش‌هایی در شرح «گلشن راز» شیخ محمود شبستری است معرفی و از رهگذر آن، هم ارزش‌های گلشن راز و هم بخشی از روشهای گفتگوهای استاد بازگو شده است.

دو. «خواجه نصیرالدین فیلسوف گفتگو» نام دارد که در آن ضمن معرفی جایگاه علمی و فلسفی این فیلسوف بلندپایه ایرانی، کتابی از وی با همین نام، معرفی شده است.

سه. «اندیشه و خرد در مکیال گفتگو» است که ابتدا بحثی کلی در

ارزش‌های گفتگو و نیاز جامعه علمی، فرهنگی و اجتماعی امروز به گفتگو سخن رفته و سپس تلاش شده است ارزش یافته‌های علمی مبتنی بر این شیوه را با شاهد مثال‌هایی از قرآن کریم و سیره معصومین علیهم‌السلام تا گفتار و روش فلاسفه بزرگ مغرب‌زمین چون سقراط و افلاطون و پارسی‌گویانی چون مولانا جلال‌الدین بلخی خراسانی بازگو شود و سپس کتاب «خرد گفتگو»، دربر دارنده پرسش و پاسخ‌های دکتر دینانی در موضوعات مهم فلسفی، معرفی شده است.

چهار. «عالم هستی کلام خداست»؛ این مقاله تلخیصی روشمند از اندیشه‌های استاد در کتاب ارزشمند فلسفه و ساحت سخن و نیز چکیده‌ای از کتاب هستی و زبان است که به قصد نزدیک کردن دایره گسترده‌تری از مخاطبان علاقه‌مند به این حوزه، به خاطر حجم زیاد و سختی گفتار و تخصصی بودن آن، نوشته شده است؛ فراز پایانی این مقاله با بحث مختصری از مفهوم «لوگوس» نزد یونانیان و تعبیر دکتر دینانی از مفهوم ایرانی آن، خاتمه یافته است.

پنج. «نگاه جدید به زندگی در اندیشه خیام» است که در آن ضمن معرفی اجمالی اندیشه‌های این حکیم، فیلسوف و دانشمند ایرانی و ردّ نظریه پوچ‌گرایانه‌ای که برخی ناآگاهان به خیام نسبت می‌دهند، به گزیده‌هایی از دیدگاه‌های دکتر دینانی درباره خیام پرداخته شده و در ضمن آن، کتاب هستی و مستی که محصول گفتگوهای مفصل استاد با آقای کریم فیضی از پژوهشگران پرتلاش این حوزه درباره خیام است معرفی می‌شود.

شش. «ابن سینا فیلسوف ناشناخته» است که در آن کتاب ارزشمند سخن ابن‌سینا و بیان بهمینیار به تلاش ستودنی استاد در معرفی زوایای پنهان شخصیت علمی ابن‌سینا فیلسوف، حکیم بزرگ ایرانی، پرداخته شده است.

کتاب‌شناسی توصیفی آثار دکتر دینانی بخش دیگر کتاب است که در آن بیست و هفت اثر منتشر شده استاد، کوتاه و روشمند معرفی شده‌اند. یادآوری این نکته ضروری است که: در ذیل برخی مقاله‌ها؛ با آوردن پاورقی‌هایی ضروری، تلاش شد که قدری بیشتر از قبل بر غنای هر مقاله افزوده شود، تا برای کسانی که پیشتر آنها را دیده و خوانده‌اند ارزش افزوده‌ای به همراه داشته باشد.

در پایان از سرکار خانم نیلوفر خلیلی و آقای ابوذر ابراهیم که با دقت و وسواس این اثر را آماده چاپ و انتشار نمودند، سپاسگزاری می‌کنم.

محمدجعفر محمدزاده

تهران - زمستان ۱۴۰۰

فصل نخست

شش مقاله

۱

پرسش‌های دقیق؛ پاسخ‌های عمیق^۱

تأمل در «تاریخ علم» به‌ویژه پیشینه تولید نظریه علمی در علوم انسانی نشان می‌دهد که پرسش‌های دقیق همواره موجد پاسخ‌های عمیق بوده‌اند و به عبارت دیگر پاسخ‌های ژرف و عمیق جز در پی پرسش‌های دقیق به ظهور نرسیده‌اند. از طرفی نظریه‌های علمی در حوزه علوم انسانی و نیز آثار علمی برجسته نیز غالباً در پی پرسش‌ها و درخواست‌های عمیق و اساسی به‌وجود آمده‌اند و از طرف دیگر نظریه‌های علمی و اندیشه‌ای که با ابتناء بر پرسش خلق شده‌اند، چون از متن نیاز جامعه شکل و سامان یافته و در واقع پرسش‌های دقیق، بخشی از نیاز فکری و فرهنگی جامعه را دربر می‌گیرد، بازخورد آن به متن جامعه برگشته و کاربرد بیشتری در سطوح مختلف به‌ویژه سطوح علمی پیدا می‌کنند و به عبارتی، کاربردی می‌شوند.

پیش از میلاد

شواهد بر درستی این روش علمی از سده‌های پیش از میلاد، در

روش سقراط^۱ و افلاطون^۲ تا روش کتاب‌های آسمانی به‌ویژه قرآن کریم و نیز سیره ائمه معصومین (ع) و شخص نبی اکرم (ص) و نیز دانشمندان و فیلسوفان و عالمان و عارفان در قرنهای پس از اسلام موجود است. نگارنده بر آن است تا ضمن بیان چند نمونه، به کارآمدی و اثربخشی روش پرسش و پاسخ و یا به عبارتی گفتگو در مباحث علمی بپردازد و در تأیید این نظر که: پرسش‌های دقیق و پاسخ‌های عمیق لازم و ملزوم برای «تولید علم» و بیان نظریه علمی هستند صحه بگذارد.

کتاب «جمهور» افلاطون به صورت نقل قول از سقراط تنظیم شده و فرض بر این است که در حدود سال ۴۱۱ ق.م، شبی سقراط در منزل پیرمردی به نام «سفالوس» با عده‌ای وارد بحث و گفتگو می‌شود و روز بعد جریان این گفتگو را به شرح مندرج در این کتاب برای چند تن از دوستان خود نقل می‌کند. (نک. افلاطون: ۱۳۸۸، ص ۴) جمهور افلاطون با همین شیوه نقل گفتگو و سیاق پرسش و پاسخ، نظریه‌های جامعی را در ده کتاب به وجود آورده که گرچه موضوع واحدی ندارند و در موضوع‌های متنوعی بحث می‌کنند اما همه آنها را باید در ذیل موضوع «عدل» به حساب آورد. (نک، همان)

در پنج رساله افلاطون (شجاعت، دوستی، ایون، پروتاگورس و مهمانی) نیز، آنچه افلاطون گفته است صحه‌آرایی‌هایی است که خود

۱. فیلسوف بزرگ یونانی و یکی از بنیانگذاران فلسفه غرب است. در ۴۷۰ ق.م به دنیا آمده و در ۳۹۹ ق.م به سبب جهل جامعه و اطرافیان به اندیشه‌های او کشته شده است. اثر مکتوبی از او به جا نمانده است. آرا و افکار او از طریق شاگردانش چون افلاطون و گزنفون به دنیا معرفی شده است.

۲. از فیلسوفان بزرگ یونانی است. بسیاری او را بزرگترین فیلسوف یونان و جهان می‌دانند. در ۴۲۷ ق.م در آتن به دنیا آمد و در ۳۴۷ ق.م در ۷۴ سالگی درگذشت. مهمترین کتاب او جمهور است که دارای ۱۰ کتاب با اسلوب گفتگوست.

از گفتگوها و پرسش و پاسخ‌هایی بین بازیگران صحنه ترتیب داده و از آن طریق مولد و موجد نظریه‌های مبنایی در موضوع‌های مختلف شده است؛ مثلاً در رساله لاخس یا شجاعت، حاضران مجلس به ترتیب عبارتند از: لوسیم‌اخوس (پسر اریستیدس) ملیسیاس (پسر توکیدیس) و پسران آندونیکیاس لاخس و سقراط. در این رساله سقراط معلمی است که کارش پیدا کردن مردمان و متنبه ساختن آنها از طریق گفتگو و پرسش و پاسخ است (نک. افلاطون: ۱۳۸۹، ص ۷-۱۱).

در قرآن و سنت

در قرآن کریم نیز می‌توان شواهد بسیاری یافت که در آن، خداوند با طرح یک پرسش ابتدا ضرورت پاسخگویی به شبهه و یا نیازی را مطرح می‌کند، آنگاه به تفصیل پاسخ می‌دهد. نمونه برجسته‌ای هم که می‌توان در اینجا شاهد مثال آورد سوره مبارکه نباء در ابتدای جزء سی‌ام قرآن است، آنجا که می‌فرماید: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. عَمَّ یَتَسَاۡلُوْنَ، عَنِ النّبَاِ الْعَظِیْمِ (نباء/ ۲۱ و ۲) کلمه «عَمَّ» مخفف «عن ما: از چه» است و حرف الف از کلمه «ما»، «استفهامیه حذف شده است» مصدر تساؤل به این معنی است که مردمی از یکدیگر سؤال می‌کنند یا بعضی از بعضی دیگر سؤال کنند؛ سیاق سوره، سیاق جواب است. این آیه پاسخ از استفهامی است که خود خدای تعالی کرده بود، خودش پرسیده: از چه تساؤل می‌کنند؟ پاسخ می‌دهد: از خبری بس عظیم و این توصیفی که از خبر نامبرده کرده، توصیفی است که تعظیم خبر از آن هویدا است. (نک. طباطبائی: ۱۳۶۱، ج ۳۹، ص ۴۱۸) بر این اساس درمی‌یابیم برای یافتن چیستی و چرایی یک امر مهم باید پرسشی دقیق صورت گیرد تا پاسخی درخور داده شود.

در سیره پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه معصومین نیز بسیار است که